

Olajos István

**A mezőgazdasághoz kapcsolódó
vidékfejlesztés jogának bevezetése
Magyarországon**

PhD. értekezés tézisei

2006.

I. A KUTATÁSI FELADAT RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

Kutatásom kezdetekor, 1997-ben az addig statikus, és az állandóság szimbólumaként is értelmezhető Közös Agrárpolitika és az agrártámogatási rendszer alapjaiban megváltozott. A változás eredményeként az agrár struktúrapolitika kinőtte saját kereteit és átalakult vidékfejlesztési politikává. A kutatás során egy folyamatosan változó rendszert tanulmányoztam, és jogi szempontból elemeztem.

Az elemzés ugyanis egy jogi szempontból szűz területet tár fel, és a legfontosabb fejlődési folyamatát vázolja. Másrészt azonban más tudományágak által kialakított fogalmakból szűri a jogszabályi szinten megfoghatót és relevánst.

A kutatás megkezdésekor a tárgykörben a következő kérdésekre kerestem a választ: Melyek a mai magyar vidékfejlesztési szabályozás gyökerei? Voltak-e a vidékfejlesztésnek szerves előzményei a magyar támogatások között? Hogyan hatottak az uniós csatlakozási tárgyalások a magyar vidékfejlesztésre? Eredményesek voltak-e az előcsatlakozási programok vidékfejlesztési elemei? Van-e jogi relevanciája a vidékfejlesztési támogatások formájának? Hatnak a mai magyar vidékfejlesztésre az uniós tagállamok szabályozása? A dolgozat eredményeként milyen magyar vidékfejlesztést célszerű kialakítani 2007 után?

A kérdések kijelöltél a később elkészített dolgozat kereteit. A mű 3 részre, ezen belül több fejezetre tagolódik. A részek elnevezése egyrészt utal az adott történelmi korra, melyben a vidékfejlesztés kialakul és formálódik, másrészt pedig az elemzés módszerére. Az első rész, mely 1998-ig tart, a vidékfejlesztés hőkora. Itt alakultak ki a agrár-struktúrapolitika következtében a későbbi vidékfejlesztés támogatási formái, és a regionális politika fejlődésének eredményeként a legfontosabb tervezési, eljárási, programozási kérdések, melyek speciálissá teszik e jogterületet.

Az előkérdések tisztázása után, mint elméleti alapokat, a vidékfejlesztés legfontosabb fogalmait, az agrárpolitikától, valamint a területfejlesztéstől való elhatárolásra vonatkozó szakirodalmi álláspontot összegeztem, és alakítottam ki e kérdésben saját álláspontomat.

A dolgozatban végig jelenlévő kettős nézőpontot érvényesítettem az első részben akkor, mikor a vidékfejlesztés magyar agrártámogatási rendszerben rejlő hagyományait, majd a támogatási rendszer belső jellegzetességeit próbáltam meg feltárni.

A dolgozat második részében, mely az 1998-2004 közötti időszakot dolgozza fel, az Európai Unióban kialakult vidékfejlesztés legfontosabb forrásainak kritikai értékelése mellett arra kerestem a választ, hogy a csatlakozási tárgyalások hogyan változtatták meg az uniós jogalkotók vidékfejlesztéshez való hozzáállását, hogy a vidékfejlesztési támogatásokról szóló tanácsi rendelet mellett hogyan hatott a vidékfejlesztés fejlődésére a közösségi kezdeményezések, és azon belül a LEADER program rendszere. A korszak a magyar jogban végigelemzett vetülete, a vidékfejlesztéshez kapcsolódó előcsatlakozási segély, a SAPARD-Program, mely jellegzetes területe és iskolapéldája annak, hogy mennyire rugalmatlan az uniós bürokrácia egy olyan állammal szemben, mely programjaiban nem képes véghez vinni a szerződéses kötelezettségeiként rögzített feltételeket. E korszak legfontosabb kérdése az volt, hogy az Unió által biztosított előcsatlakozási programok alkalmasak voltak-e arra, hogy felkészítsék a tagjelölteket a vidékfejlesztési támogatásokról szóló tanácsi rendeletben meghatározott feltételek betartására és a feltételeknek megfelelő saját tervezési, programozási programok és támogatási eszközök meghirdetésére.

A dolgozat harmadik részében az uniós és a magyar rész aránya megváltozik. A csatlakozás után szükségessé vált a „sui generis” vidékfejlesztési támogatások átalakítására az uniós rendszer alapján. A vidékfejlesztési támogatások eljárási rendjét a pénzügyi szemlélet jellemzi. Ezek alapján elkülönülnek az EMOGA két szekciójából finanszírozott támogatási eljárási szabályok. Az elkülönülés nemcsak az eljárási szabályokban, hanem a tipikus támogatási formákban is megmutatkozik. Az ún. „kiegészítő” támogatások többségére a rendeleti forma, míg a klasszikus vidékfejlesztési támogatások legnagyobb részére a pályázati forma a jellemző. Ezen elkülönítő ismérvek alapján azt elemeztem, hogy a pályázatos támogatások többletgaranciái elegendőek-e arra, hogy a támogatások e formájánál kizárjuk a döntés bírósági felülvizsgálatát.

A Nemzeti Vidékfejlesztési Terv és a Nemzeti Fejlesztési Terv Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programjában szereplő jogcímeket, melyek a hatályos vidékfejlesztési szabályozás gerincét alkotják, néhány régi tagállam (Spanyolország, az Egyesült Királyság, Franciaország, és néhány helyen Németország) hasonló programjaival vettem össze. A harmadik rész utolsó fejezetében a vidékfejlesztés jövőjére kerestem a választ. A kérdés azért vált aktuálissá, mert 2005. szeptemberében megjelent a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapról szóló rendelet, mely 2007. január elsejétől alapjaiban változtatja meg a vidékfejlesztés eddigi rendszerét, mintegy szintézisét adja az eddigi szabályozásnak. A Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapról szóló rendelet

(továbbiakban EMVA rendelet) elemzésén túl összegeztem a magyar vidékfejlesztési rendszer átalakítására tett elképzeléseimet is és ennek jogi relevanciáit.

II. A KUTATÁS MÓDSZEREI, FORRÁSAI

A kutatás módszerei a disszertáció szerkezeti elemei a kutatás céljaival együtt változó rendszert alkotnak. Az első részben a *dogmatikai és történeti szemlélet*, és a *leíró-elemző módszer* az irányadó. A leírás korántsem öncélú, mert a kutatás azon fő kérdésére keresi a választ, hogy mi is a vidékfejlesztés, és milyen szerves előzményekből alakul ki e részpolitika. A források döntő része *közgazdasági és agrárgazdasági jellegű*, de e fejezetben törekedtem az *agrárjogi jogirodalom* minél teljesebb körű feldolgozására is.

A második részben a leíró jelleget felváltotta a *kritikai jogszabály-értelmezés*. E szemlélet megmutatkozott az uniós vidékfejlesztési joganyag előzmények nélküli, átfogó jellegű feldolgozásában. Ezen elemző jelleg nemcsak *jogi, hanem gazdasági értelemben is jellemzője* a dolgozat ötödik fejezetének, ahol az agrárcsatlakozás folyamatának kihatásait értelmeztem a területi alapú támogatások, valamint a vidékfejlesztés viszonylatában. A gazdasági és jogi elemzések hatásai összegezve jeleníthetők meg a SAPARD program hatásait elemző nyolcadik fejezetben, mely az előcsatlakozási időszak egyik jellemző összegzéseként is felfogható. A második rész forrásai zömében *közgazdasági, valamint pénzügyi, közigazgatási és agrárjogi*, és érintőlegesen *büntetőjogi* jellegűek.

A disszertáció harmadik része a *kritikai jogértelmezés, és a jog-összehasonlítás módszereivel* jellemezhető. A hatályos vidékfejlesztési rendszer anyagi és eljárásjog problémáira fókuszáló elemzés problémái szemléletes módon kifejezhetők az egyes tagállamok és a magyar szabályozás támogatási formáiként meghatározott, majd egységes jellegű összehasonlításával. A harmadik rész zárófejezetében a jövőre vonatkozó megállapítások során az összegző fejezet megállapításaira is utalva, a saját következtetés, és a esetleges hipotézisek felvázolása a meghatározó elem.. A felhasznált irodalom zömében *pénzügyi és a agrárjogi jellegű, kitekintéssel a közgazdaságtan eredményeire*.

III. A KUTATÁS EREDMÉNYEI ÉS HASZNOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A vidékfejlesztés uniós gazdaság- és jogfejlődésének a dolgozatban kimutatható eredményei

1. A vidékfejlesztés a regionális politikához hasonló *komplex terület*, melynek az agrár-regionális- és szociális politikára is kiható vonásai vannak, tervezésében, a pénzügyi keretek felhasználásának ellenőrzésében pedig egyértelműen a regionális politikák fejlődése során kialakult rendszert követi.

2. A **vidékfejlesztési politikának** kialakulnak a meghatározás szempontjából saját alapelvei, melyeket a *minden bürokratikus intézménytől való elhatárolódás és vidéki érdekek és kultúra értékeinek megőrzése* jellemez, és amely prioritásként emeli ki a vidéki programok eredményeinek *elemzését, és többcélú kutatását*.

3. A vidékfejlesztés legfontosabb fogalmai kialakítják a terület kereteit

A környezettudatos gondolkodás itt nem csak elemeiben jelenik meg e politikának, hanem *fenntartható fejlődés* lesz az egyik alkotóeleme. Mindinkább meghatározható *átmenetet képez a környezetpolitika és az agrárpolitika között*.

4. A vidékfejlesztés egy több politikára is hatással lévő komplex tevékenység, mely Európában a közös politikák által meghatározott keretekben eddig is jól elhatárolható fejlődési utat járt be:

A kialakulásával egyidős első lépések az elmaradott, *vidéki területek speciális piaci és az üzemre irányuló támogatási rendszerét* alakítják ki, valamint e területeken a mezőgazdasági tevékenység *diverzifikációjára* törekednek.

A második lépés az *agrár-környezetvédelmi jellegű intézkedések* beiktatása, immár nem csak a hátrányos helyzetű területeken. Ezt továbbfejlesztve, a több pólusú fenntartható mezőgazdaság megteremtésével a mezőgazdasági tevékenységet is kiterjesztően értelmezték.

A harmadik dimenzió a *vidéki értékek védelmének* és ezen értékek terjesztésére irányult, és legfontosabb jelszava *a város és vidék közötti együttműködés* megteremtése.

5. A vidékfejlesztés önálló politikaként való jellemzése, a területfejlesztés vagy agrárpolitika részterületeként való elhatárolás a leginkább vitatott a szakirodalomban.

A dolgozat eredményképpen elmondható, hogy a vidékfejlesztést ésszerű *az agrárpolitika második pilléréként* definiálni. E pillér finanszírozási módszereiben és közigazgatási szervezetrendszerében eltérő képet mutat, azonban a központosított agrárintézményektől, növekvő jelentősége azonban elősegíti az agrárpolitika

renacionalizálását, ugyanis e politika új szegmense egymástól gyökeresen eltérő agrárpolitikákat is lehetővé tesz azzal, hogy a négy vidékfejlesztési pillér más szegmenseit fejleszthetik a tagállamok. *E mellett lehetővé teszi az öko-reguláció szélesebb körben való elterjesztését,* valamint a közvetlen támogatások előtérbe kerülésével egy üzemhez, és termelői minőséghez jobban kötődő igazságosabb agrárpolitika kialakítását és a szabad piac elveinek jobb érvényesülését.

6. A **mezőgazdasági struktúrapolitika** jelentős szerepet játszott az *agrárstruktúra átrendeződésében,* és a mezőgazdaság, mint alárendelt gazdasági ágazat helyzetének megszűnésében.

7. Az agrárpolitika alkotmányos alapjainak számító Római Szerződésben megjelenik, és a területtel fogalakozó agrár-és európai jogászok számos elemzésének a tárgyát képezi a *mezőgazdasági termék* fogalma. A *mezőgazdasági termelő fogalmára azonban nem tér ki az alapszerződés, csak a struktúrapolitikai irányelvek.* A termelő, mint az agrárpolitika céljaiban meghatározott, méltányos jövedelemmel ellátandó alany azonban a deklarációk szintjén végig jelen van az agrárpolitikában.

E korszak vitathatatlan eredménye továbbá, hogy kialakult a mezőgazdasági képzés rendszere, megszülettek a *modern gazdálkodó fogalma* és a képzettséggel együtt járó praktikus tudás szintjei, és kialakult a *gazdaság átadásának intézményesített rendszere,* melyből az *előnyugdíjat a kialakuló szociális jog, veszi át, teszi általánossá.* A mezőgazdaságban maradó gazdáknak, akik regisztráltatták magukat, egységes statisztikai adatszolgáltatási rendszert vezettek be.

8. A mezőgazdasági struktúrapolitika fejlődésével létrehozták azokat a területeket, melyek *közösségi támogatás nélkül elnéptelenednének, mert a termelés feltételei nem kedveznének az adott ágazatnak.* E területek azonban már több szempontból *hátrányos helyzetűnek* minősültek, így fejlesztési tervezésük sok esetben kikerül az agrárpolitika hatásköréből. A megszülető regionális politika, sajátos belső szabályozási rendszere saját elemként kezelte ezt a területet, melyet sok közgazdász elemző a kilencvenes évek elején nem is tekintett az agrárpolitika részének.

9. A vidékfejlesztés eljárási rendjét, és kereteit is meghatározó **regionális politika** egyik fontos vívmánya az volt, hogy a tagállamoknak törekedni kell a *pénzek felhasználásában a közösségi szinten megfogalmazott követelmények teljesítésére.* Az egységes területi statisztikai rendszerben *összemérhetőek a régiók eredményei,* és a támogatott projektek gazdasági hatékonysága is.

10. A regionális politika azonban adós azzal, hogy *a különböző felépítésű tagállamokat azonos statisztikai régiókban versenyeztesse.* Az azonos területi alapú versenyenél sokkal fontosabb lenne, ha *a vidékfejlesztés nem egy nemzeti fejlesztési tervben szereplő versengő fejlesztési cél, hanem a téma fontosságából adódóan maga is önálló költségvetési forrás lenne, minél dekoncentráltabb területeken.*

11. A hagyományos mezőgazdasági termelésre alapozott és fejletlen infrastruktúrával rendelkező területek, a későbbi vidéki térségek, *több jogcímen, és alapból is jogosultak lehetnek volna a támogatások igénylésére, de ezt a helyzetet maga a regionális politika versenyszabályai tiltották.* A regionális politika, kinőtte a strukturális alapok által nyújtott kereteket. Át kellett alakítani a támogatás rendszerét, és az egyre kevésbé finanszírozható agrárpiazi támogatások átcsoportosításával lehetett az említett területek regionális feszültségeit kezelni. A megoldás a több évtizedig elhallgattatott agrár-struktúrapolitika továbbfejlesztése volt, mely a vidékfejlesztési politika agrárpolitikába való beépítésével nyert megoldást.

12. A regionális politika másik nagy vívmánya az, hogy az ahhoz kapcsolódó programok *a régió fejlesztésén túl valamely szakpolitika célját is szolgálják,* így a szakpolitikák fejlesztésére létrejött pénzügyi alapokból jogosan finanszírozható a regionális fejlesztés. A regionális politika tehát nem versengő, hanem kiegészítő jellegű politika.

E tényt kihasználva az addig egymástól teljesen különálló pénzügyi alapok céljai között *megindult az átfedés,* és az egyes szakpolitikák között is megjelentek olyan célok, melyek a másik alap fő profiljába vágnak. E tendencia a korszakon túl mutat, és folyamatosan a pénzügyi alapok rendszerének átalakításához vezet.

E folyamat témánk szempontjából legfontosabb továbbvihető része az lesz, hogyan alakul ki az önálló vidékfejlesztési alap, és az alap létrejötte miként alakítja át az alapok finanszírozási rendszerét.

13. a, A regionális politika leglényegesebb pontja az olyan centralizált *programozási rendszer kialakulása volt, ahol nem csak eltűrt, de elvárt elemmé vált a programokban való helyi közreműködés,* a helyben szokásos igények felmérésén túl a közösségi programokkal történő összehangolódás.

b, A strukturális alapok szempontjából lényeges újításnak tekinthető, a központi támogatások építő jellegű, eredményes felhasználását biztosító *társfinanszírozás,* ahol a regionális fejlesztésre, programjaira rendelkezésre bocsátott uniós és tagállami összegeket több mint 50%-ban a pályázó egészíti ki saját forrásaival, valamint a *központi ellenőrzési és értékelési rendszer.*

c, A társfinanszírozás rendszere mellett azonban átláthatatlan e rendszer az egymással versengő közösségi és tagállami döntési kompetenciák, és társfinanszírozás programonként változó összetétele, valamint a közreműködő szervek döntési jogosultsága szempontjából, így lényeges lépés lenne a további *egyszerűsítés, és a szakpolitikák szerinti differenciálás.*

14. A magyar **SAPARD Program** kezelése kapcsán az *uniós hozzáállásban* az alábbi hiányosságok mutathatók fel:

- *időbeli késéssel* fogadtak el olyan jelentős jogszabályokat, amelyek hiánya késleltette a csatlakozni kívánó országok előkészületi munkáját;
- a magyar szakemberek gyakran érezték úgy, hogy *pontos rögzített elvárások hiányában kritizálják a magyar felet;*
- gyakran érvényesült az elv: “más szemében a szálkát, magáéban a gerendát sem”, azaz vegyük *Görögország példáját, aki maga is többéves késéssel tett eleget számos uniós elvárásnak;* a magyar előkészületektől viszont a teljes harmonizációt várták el a portugál és görög szakemberek.
- az *ellenőrző bizottságokban főleg ellenérdekelt agrár-országok képviselői voltak,* akik érthető módon szívesebben látnak bennünket az Unión kívül;
- a Bizottság olyan *intézményfejlesztési terv alapján elkészült munkát utasított vissza,* amelyet korábban *ő maga hagyott jóvá.*

15. A TANÁCS 1698/2005/EK. rendeletben (MVA rendelet) létrehozott **Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alappal**, és e rendeletben a vidékfejlesztés négy pillérnek megalkotásával a Bizottság *a forráselosztás tekintetében megnöveli a tagállamok és a tagállamokon belül a régiók mozgásterét,* és más alapokon álló, vállalkozói szemléletű, környezettudatos termelőkből álló, sajátos szervezeti keretekben szerveződő termelők, és a vidéki térségek lehetőségeit.

16. A *társfinanszírozás,* mely a vidékfejlesztés területén tény, *az agrárpolitikán belül csak az új tagállamok esetében működik.* A radikális reformok egyik formája lehetne *a vidékfejlesztés agrárpolitikán belüli szerepének megnövelése, amely igazságosabbá tenné a jelenlegi támogatáselosztást.*

A magyar a vidékfejlesztés fejlődésére az értekezésből a következők állapíthatók meg

1. A **magyar agrártámogatás** vázlatos áttekintéséből nyilvánvaló, hogy *a porosz utas agrárfejlődés iránya alá tartozó* magyar mezőgazdaságban a támogatásnak nem voltak jellegzetes, meghatározható történelmi hagyományai.

2. Tudatos és támogató agrárpolitikáról a szocialista időszakban a 60-as évek elejétől beszélhetünk, ahol *a kollektív használat, és az extenzív termelés a meghatározó*.

3. a. A 70-as évek második felében kialakul *egy differenciált támogatási rendszer* az azonos felépítésű, és a tanácsok mezőgazdasági osztályai alapján irányított szövetkezeteknél, és az állami gazdaságoknál. A differenciálás alapja egyedül a *termőterületek aranykorona értéke* volt.

b. A kedvezőtlen adottság ebben az időszakban *nem terjedt ki a területek infrastrukturális fejletlenségére*, a helyi társadalom összetételére, a teljes foglalkoztatás körülményei között nem volt mérhető a munka hatékonysága.

c. A kiegészítő támogatásoknak köszönhetően megnőtt a vidéki agrárértelmisség szerepe a munka szervezésében, kialakult és tovább erősödött *az adott vidékre jellemző termékek előállítására való törekvés*, ez újabb lendületet adott a magyar élelmiszeripar fejlődésének. A kiegészítő támogatások eredményének tekinthető a szakszövetkezeti rendszerek keretében *új növénytermesztési kultúrák meghonosodása, és a nagyüzemek által szervezett és irányított háztáji gazdaságok esetében a családi munkaerőt kihasználó, intenzív kisüzem termékei is megjelentek a magyar piacon, megteremtve ezzel egy más alapon történő fejlődés csiráit*.

4. A rendszerváltás után az agrártámogatás 1993-ig nem tudatos fejlesztés eredménye, a további rendszer tovább csökkenő finanszírozás mellett, *teljesen eltérő használati és támogatási struktúra* alakul ki.

a. Az átgondolatlan, egymással ellentétes érdekek versenyének végső vesztese az agrárgazdaság, melyből 1993-tól kezdve a fiskális szemlélet elterjedésével folyamatosan *kivonják az államilag garantált, és nem visszafizetendő támogatásokat*, és a kamattámogatások bevezetésével a gazdáknak szánt támogatások jelentős részét a bankrendszerbe pumpálják.

b. A támogatáspolitikávelejárója, hogy *a kedvezőtlen adottságú területek külön rendszerben kezelése eltűnik*, és a környezetvédelem is csak szektoriális szinten jellemezhető az 1995-ös törvény megjelenéséig.

5. A társadalmi feszültségek erősödésével konkrét agrárfejlesztési koncepció 1996-ban született, amiben megalkották *a támogatás törvényi alapjait, intézményi és pénzügyi*

feltételeit, valamint a támogatási jogcímeket. Az agrártámogatásokra vonatkozó speciális eljárási szabályok megalkotása a kormány hatáskörébe kerültek, míg a támogatási rendeletek megmaradtak miniszteri szinten. Ekkor jelenik meg a mezőgazdasági deklarációk szintjén *a vidékfejlesztés*, született meg az első vidékfejlesztési terv. A terv megjelenésével együtt megjelennek az agrárstruktúra egyenlőtlenségeinek átszervezésére vonatkozó első jogcímek, és ezen időszakban már fontos szempont lesz a jogharmonizáció is.

6. Az előcsatlakozási alapoknak kulcsszerepük volt a demokratikus átmenet és a piacgazdaság kialakításában a volt szocialista államokban. A PHARE program kialakulásában és fejlődésében a kulcsmomentum a döntési *hatáskörök egyre nagyobb részének a támogatott államnak való átadása*. A teljes decentralizáció azonban csak a SAPARD program felépítésénél valósult meg.

7. A SAPARD Hivatal, melynek kiépítése mérföldkőnek számított a magyar közigazgatási szervezetrendszer reformjában, *sajátos kettősség jellemzi, lévén egyszerre az Európai Unió illetve a Magyar Köztársaság végrehajtó szerve*.

a. A Hivatal lesz az első olyan intézményünk, amelyet az Unió előírásainak megfelelően akkreditálnak, és ezáltal teljes jogosultsággal rendelkezhet uniós pénzeszközök felett.

b. Más (magyar) hivatalokhoz képest *felértékelődik az ellenőrzés szerepe*, és újdonságként hat a program monitoring is, amelynek során a Hivatal működésének hatékonyságát is vizsgálják.

c. *A modern közigazgatással kapcsolatban támasztott számos követelménynek* (célnak megfelelő szervezet, modern ismeretekkel rendelkező munkatársak, informatikai háttér) eleget tesz.

8. A meghirdetett programok szintjén a SAPARD végrehajtó rendszerében *az agrár- és vidékfejlesztési programok nagyon egybemosódnak*. Maga a program a magyar kormányzat elképzelései szerint is a mezőgazdaságnak nyújtott újabb pénzügyi eszköz.

9. A tanulási folyamat része volt, hogy a SAPARD programról *nem jutottak el pontos információk a potenciális kedvezményezettekhez*. 2000-körül, mikor az első magyar intézményrendszer elkészült, számos kiadvány ismertette a SAPARD támogatásokat. E folyamat kissé korai volt, mert az intézményrendszer megfelelő felállításáig erre nem volt szükség. Sok termelő és feldolgozó, mint reális támogatási jogcímekkel számolt ezen összegekkel vállalkozása finanszírozási lehetőségének tervezésekor, és nem vette komolyan

a 2003-ban valóban meghirdetett pályázatot. A támogatási jogcímeket, és pénzüsszegek megismerhetőségén kívül azonban magát *a támogatás utófinanszírozott jellegét, az ellenőrzés szigorúságát, és a beszerzendő mellékletek formáit csak az utolsó pillanatban ismerhették meg a lehetséges pályázók.* Eljárási kérdéseknek volt betudható, hogy a SAPARD pályázatok jelentős részét nagyvállalkozások tudták megpályázni, és tovább nőtt a vállalkozások fenntarthatósága közötti különbség.

10. A **jövő vidékfejlesztési elképzeléseihez** a dolgozatból a következő megállapítások tehetők: a magyar agrárium struktúrájához igazodóan, háromféle vidékfejlesztési politikára lenne szüksége. Az ország intenzív mezőgazdálkodás alatt álló területein maradna az *általános programokat koordináló be nem avatkozó rendszer.* Az ország saját, munkaigényes, de kisüzemi kereteket fenntartó, főleg szőlő és gyümölcsös ágazatban tevékenykedő részeken a vidékfejlesztés feladatává tehetnénk az eredet és minőségvédelem, valamint a termékek származását jelző feladatokat is. *E részeken hatékonyon, és sajátos döntési kompetenciákkal rendelkező intézményrendszerrel lehet döntést elérni.* A harmadik részben a termelés, a meglévő ökológiai állapot fenntartása, a turizmus, és a hagyományörzés lehet a hagyományos kultúrák megőrzésének, és egy új típusú jövő elindításának kezdete. *E területeken a halmozott hátrányok megléte miatt indokolt lenne a strukturális alapok, és a vidékfejlesztési alap kettős finanszírozásának megengedése, és esetelegesen önrész nélküli programok támogatása is.*

A disszertáció gazdasági jellegű megállapításai, következtetései, eredményei

1. A nyugati elemzők jelentős része tartott a csatlakozás mezőgazdasági kihatásaitól: A megmaradt magyar gazdák a csatlakozás időpontjában *a nyugati versenytársaik támogatásainak töredékéből alkottak hasonló minőségű árut,* a kilencvenes évek végén a *termőföldek ára alacsony volt, és a nagyarányú vidéki munkanélküliség, és az elaprózódott tulajdoni szerkezet hatására a haszonbérlet és a munkaerő árát a mezőgazdaságban termelő határozta meg.*

E szemlélettel együtt járó félelmet erősítették az AGENDA 2000 beharangozott reformcéljai, ahol az addig juttatott *áralapú támogatások arányát nagymértékbe kívánták csökkenteni.* A termelésben megfeleltetési kritériumok megtartását, és kötelező vidékfejlesztési átcsoportosítást kívánták bevezetni.

Az ajánlat az AGENDA 2000 alapján: *előcsatlakozási segélyek és a közvetlen támogatások kifizetésének hiánya.*

2. A csatlakozó országok tárgyaláskezdő dokumentumaikban szinte mindannyian olyan *bázisidőszak* megjelölésével kezdtek, ahol a megosztott Európában szinte verseny nélkül tudtak a keleti piacokon értékesíteni. A válasz erre a kilencvenes évek közepéhez, mint bázisidőszakhoz való ragaszkodás, egy intenzív fiskális politika érvényesítése a csatlakozókkal szemben. E mellett igényként jelent meg az új tagállamokkal szemben *a félig önellátó gazdaságaik felszámolása, amelyekhez a mezőgazdaság nemzeti jövedelemből származtatott arányának csökkenése* társult.

3. A csatlakozók rossz időpontban bevezetett bázisidőszak tervezetei, és a piacvesztéstől való félelem hatására megszületett *a kettős közvetlen támogatásra* vonatkozó uniós javaslat. E javaslat fokozatosan, és kevés uniós kezdeti hozzájárulással vezeti be az új tagállamok közvetlen támogatásait. Egyben a későbbiekre meghagyja a lehetőséget e kettősség megszüntetésére.

4. A kettős közvetlen kifizetésekkel együtt a megfeneklett agrártárgyalások következményeként az AGENDA 2000-hez képest *két évvel kitolódott az új tagországok felvétele*, így a már tagállamoknak juttatott és betervezett juttatások megmaradtak az uniós költségvetésben. Ezen összeget a régi tagállamok használták fel. A világpiaci folyamatok 2003-ra lecsökkentették az Unió felhalmozódott agrártermékeinek jelentős részét. Az agrárpolitika reformintézkedéseinek fenntartását tehát kizárólag a 10 közép- kelet- és dél-európai állam csatlakozása indokolta.

E változó világpiaci pozíciókat a csatlakozók nem tudták kihasználni. Annak ellenére, hogy a csatlakozási tárgyalások befejezése immár a Bizottság érdeke volt, sem a közvetlen támogatások ütemezésén, sem pedig a bázisidőszakon nem tudtak változtatni. *A csatlakozási tárgyalások egyetlen pozitív eredményeként azt a tényt tudták feltüntetni, hogy a normatív alapon járó területi támogatások az intenzív kultúrákrakiterjesztették, valamint e terület kiegészítő támogatásaira átcsoportosíthatóvá váltak a kiegészítő jellegű intézkedések, csökkentve ezzel a vidékfejlesztési kereteket.*

5. A felkészítés több szintű volt, azonban a tájékoztató kiadványokban *nem hívták fel a gazdák figyelmét arra a tényre, hogy a területi alapú támogatások utófinanszírozásúak, és a nemzeti kiegészítést sem kívánják előfinanszírozni.* Így a gazdák többsége a 2005. év kezdetekor forrás nélkül maradt, így nem volt képes a gazdasági munkáit megkezdeni.

6. A mai vidékfejlesztés egyik legfontosabb tanulság az, hogy az agrárium és a vidékfejlesztés alábbi problémái igazi megoldás nélkül tornyosulnak egymásra:

- a, a két egymástól független vidékfejlesztési tervben *nincs egységes szemléletű stratégia*.
- b, a tulajdoni és használati rendszer *nem egyeztethető össze, a tőkehiány állandó*.
- c, az általános tőkehiány *a gazdasági fejlesztések önrészéhez sem ad alapot*.
- d, a gazdálkodók *többsége alulképzett, a képzésből hiányoznak a jogi és gazdasági elemek*.
- e, a szaktanácsadók *költségei nem az ágazat fizetőképességéhez igazodnak*.
- f, A magyar agrárpolitika nem fektet kellő súlyt *a vidék általános infrastrukturális és természeti fenntarthatóságát támogató pályázatok, és rendelkezések eredményességének előmozdítására*.

7. A vidékfejlesztés azonosságkeresése sem megoldott:

- a, sokan a *struktúrafejlesztés egy részének* tekintik a területet, amely a jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező városokkal folytatott versenyben óhatatlanul is alulmarad.
- b, az *agrárpolitika* reformjának, és költségcsökkentésének egyik fontos eszköze lehet e terület, *ha nézőpontját és finanszírozási módszereit átveszik a piacszabályozás szintjén is*.
- c, a *szociális kérdések* e politika keretében az *autonómia és a közösség-szervezés* révén kaphat új típusú megoldásokat.

A disszertációból a vidékfejlesztési jogra vonatkozó megállapítások és következtetések

1. A csatlakozási tárgyalások megkezdésével szinte egy időben megjelent a 1257/1999-es szám EK rendelet a vidékfejlesztésről, a dolgozatban végig *vidékfejlesztési alaprendeletként rövidíték és a kiegészítő végrehajtási rendeletei*.

E rendelet alapján kellett megkezdni a csatlakozó országoknak a vidékfejlesztésre vonatkozó *tervezési, szervezési, és konkrét végrehajtási feladataik* megszervezését.

2. A vidékfejlesztés finanszírozási alapjait az EMOGA két szekciója látta el, azonban e két szekció szervezetrendszere, és keretei merőben eltérőek voltak. Az orientációs szekció *a strukturális alapok közé tartozott*, aminek a következménye, hogy tervezésében, felépítésében, és monitoring rendszeréről a vidékfejlesztési alaprendelet egyszerűen *a*

strukturális alapokról azonos időben megalkotott rendelet szabályaira utalt vissza. A vidékfejlesztés e körben nem vált szét a mezőgazdaság fejlesztésétől, és az ország strukturális fejlesztésére vonatkozó *Nemzeti Fejlesztési Terv* kereteiben kellett e területet összehangolni.

3. A vidékfejlesztés, mint közös cél jelent meg *a strukturális és kiegészítő alapintézkedések céljaiban, azonban a háttérben egy kiterjesztett agrárpolitika képe körvonalazódik, melynek elemei fokozatosan egybefolynak.*

4. Az összeegyeztethetőség szabályai különbséget tesznek az agrárpolitika két területe között, és megpróbálják *elhatárolni* e két terület támogatásait. A rendelet módosításával, és *a megfeleltetési kritériumok* bevezetésével az olyan támogatások esetében, *ahol a kritériumok teljesítésére adnak vidékfejlesztési támogatást*, valamint a kritériumok előírásainál szigorúbb kötelezettségeket vállal a termelő, ott *a piaci jellegű támogatások mellet jár a termelőnek a vidékfejlesztési támogatás is.*

5. A programozás minden addigi eljárástól elhatárolandó, és rendkívül összetett folyamat. Az előkészítés a tagállam, a döntés minden esetben a Bizottság kezében van. A jóváhagyás szempontjai ellenőrzésekor *az összeegyeztethetőség, az uniós versenyjogi normák tiszteletben tartása, valamint a kitűzött, szintén közös célok teljesítését mérik.*

A két különböző szekcióból finanszírozandó eljárás között csak a jóváhagyás *idejében, valamint a programok összetettségében* van lényeges különbség.

6. A programozás mellett a vidékfejlesztési támogatások lényeges meghatározó része az *értékelés*, melyet független szakértők végeznek el. E háromfázisú folyamat mind a betervezett, és még jóvá nem hagyott programokat, mind a már működő támogatásokat módosíthatja, az utóértékelés kihathat a következő programozási ciklusra is. A frissen beindított vidékfejlesztési programok esetében *az előzetes értékeléskor még nem áll összehasonlítható, és mérhető adat a rendelkezésre, a szakértői vélemény csak spekuláción alapulhat, és jelentősen meghosszabbítja a program bevezetésének folyamatát.*

A *közbenső intézkedések* hatására többször módosított támogatási intézkedésekkel *azonban nemcsak a rendszer hatékonyságát lehet növelni*, hanem a gyakori változásokkal a rendszer átláthatóságát csökkenteni, és olyan állapotokat előidézni, mellyel a tagállam által rendelkezésére álló összeg töredékét tudja felhasználni a befogadásra alkalmatlan támogatási kérelmek miatt.

Az utóértékelés eredményei jelenthetnének olyan információt, melyből le lehetne mérni egy program hatékonyságát. Ezen információk *kutathatóságának kérdéséről, és a vizsgálatok mikéntjéről azonban a rendelet értelmezésével nem lehet további következtetéseket levonni.*

Szükséges lenne az utóértékelés kutathatóságát biztosítani, és eredményeit közérdekű információként kezelni.

7. Az ellenőrzés és a szankciók tekintetében a rendelet, és a kapcsolódó Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszerre vonatkozó (a továbbiakban IIER) rendeletek halmaza a *szükségtelenül, és nagymértékű beavatkozással szabályoz olyan kérdéseket, melyekre a tagállam belső jogának, és jogrendszerének kialakult szabályanyagát kellene alkalmazni.* Az IIER minden eleme megtalálható magyar jogban. A területi, állat- és termelői nyilvántartások többszöröződése sok tekintetben bonyolítja a több forrásból támogatásban részesülő termelők dolgát. A százalékos arányban, támogatási jogcímenként meghatározott ellenőrzési rend, amit több esetben óriási költségekkel járó távérzékeléssel egészül ki, véleményem szerint ugyanúgy *nem biztosítja a felhasználás jogszerűségének ellenőrzést, mint a hagyományosnak mondható helyszíni ellenőrzés.*

8. A versenyszabályok alkalmazása, illetve annak a hiánya ismételt az a kérdést veti fel, *mennyiben agrárpolitika a vidékfejlesztés, és mennyiben alkalmazhatóak rá a speciális agrár versenyjog.* A dogmatikai részben levont következtetésem fenntartásával e területen is úgy lehet állást foglalni, hogy az agrárpolitika egy speciális szegmensének tekinthető a vidékpolitika.

A közösségi jog fejlődése is ebben az irányban hat, ugyanis ha *az általános versenyszabályok primátusát érvényesítette volna a jogalkotó, a vidékfejlesztési alaprendeletben nem rendezte volna eltérően az állami támogatás szabályait.*

Az állami támogatások körében azonban kivételként rendelkeznek a közérdekű vidékfejlesztési beruházások, és a speciális területen történő agrár-környezetvédelmi vállalkozások határidejére vonatkozó, a dolgozatban értelmezett rendelkezések.

Ebből a kiindulásból lényeges lenne az állami támogatásra vonatkozó szabályok hatálya alól *kivonni a jövőben az EMVA-ból támogatott jogcímeket, és a támogatások versenyszabályokat való eltérését csak az átmeneti időszakban nyújtott tagállami kiegészítő támogatásokra érdemes alkalmazni.*

9. A SAPARD program megalkotói nem ismerték fel a azt, hogy *a két támogatandó terület élesebb elválasztásával az addig esetleg teljesen az agrár-vállalkozásoknak nyújtott támogatások, melyek a WTO szabályai szerint már nem nyújthatók, a vidékfejlesztés szabályai szerinti kevésbé konkrét személyi körnek, és területnek szóló pályázatok formájában fenntarthatók.*

10. A magyar SAPARD Hivatal kialakítása során nem vették figyelembe a már meglévő, hasonló adottságú országok által kialakított szervezetrendszerek tanulságait. A követelmény, melyet a magyar hivatal alapját képező *Többéves Pénzügyi Megállapodásban jelent meg*, már adott volt az uniós jogszabályokban. E dolgozatban részletesen ismertetett 1257/1999EK és 1260/1999/EK rendeletek alapján felálló, *más országokban kialakult hivatali rendszerek sok tanulsággal szolgálhattak volna a hivatal szervezetének létrehozatalakor*. A SAPARD Hivatal 2003-ban végzett ilyen jellegű összehasonlítást, de az összehasonlítás eredményei a magyar hivatal felállítása kapcsán nem hasznosulnak.

11. Az Unió számára is értelmezhetőbb lehetőség lett volna *a tervezéssel összefüggő koncepció kidolgozása*. A felépített rendszer, mely a politikai tervekkel összeegyeztethető jogalkotási tervekkel állt volna, koncepcionálisan alátámasztható.

12. Az akkreditáció és a folyamatos ellenőrzés, a többször átalakított koncepció eredményként *többször sérült a jogbiztonság elve*, mely eljárása nehezen vált megismerhetővé. A feladatmegosztás, és az elvégzendő munka annyira ismeretlen volt a szervezők részéről, hogy *nem lehetett felmérni milyen végzettségű emberekkel kell a rendszert feltölteni*. A képzési követelmények folyamatosan alakultak ki, így a képzés feladatait a hivatalnak kellett átvállalni. A saját képzés után így nehezen oldható meg a felvett munkaerő belső minősítése és ellenőrzése.

13. A strukturális támogatások eljárása és a garancia szekcióból finanszírozott támogatások eljárása az *összeférhetetlenség, az adatfelhasználás, és a delegálás szintjén mérhető össze*.

14. A kétfokú, személyi és tárgyi garanciák sokaságával ellátott strukturális eljárás a döntés *pártatlanságát* vetíti elő. Már azért is, mert az eltérő személyi összetételű bizottságok véleményét figyelembe véve a végső döntést az Irányító Hatóság vezetője hozza meg.

15. A döntés az EMOGA garancia szekcióból származó támogatások jelentős részénél *támogatási határozatban*, míg a strukturális támogatások esetében *támogatási szerződésben* jeleníthető meg. A szerződésben érvényesülnek a közigazgatási szerv többletjogai, és a szerződés egyoldalú változtatásának lehetőségei, mindezeknek azonban a *támogatási szerződésre* vonatkozó jogi szabályozás hiányában tényleges érvényesülésük megkérdőjelezhető.

16. A strukturális támogatások garanciái magas fokúak, és lényegesen jobban garantálják a pártatlanságot, mint a kiegészítő intézkedésekre vonatkozó támogatások. Azzal, hogy az *Unió is refinanszírozza e területet, az állami tulajdonosi döntés*, amivel a támogatások megtámadhatóságát eddig az Alkotmánybíróság elutasította, megtámadhatóvá vált. A

támogatási döntéssel kapcsolatos *bíróági felülvizsgálat lehetősége fontos eljárási garancia* az uniós támogatási jogban, és ennek megléte az eddig meghozott LEADER-rel kapcsolatos jogesetektől is levezethető.

17. A francia, spanyol, és a britt gyakorlatból a magyar vidékfejlesztés szervezetére a következő tanulságok szűrhetők le:

a, az adott országokban a fejlesztési terv e területre nézve *mindig önálló, a struktúra azonban leginkább a programok fennállásáig állandósul*.

b, az *agrár-környezeti intézkedések területén* nem szükséges valamely piaci szervezet hatálya alá tartozó tevékenység végzése, csak *az általánostól szigorúbb megfeleltetési kritériumok teljesítése*.

c, az általános *megfeleltetési kritériumok a szövetségi államokban tagállamonként, az unitárius államokban régióként eltérőek* lehetnek.

d, a vidékfejlesztésben mindenhol megvannak az uniós elvárásoknak eleget tevő elvált irányítási, pénzügyi, és közigazgatási keretek. A megoldások azonban a közigazgatási szervezetre nézve eltérőek:

- vagy a *program része az ideiglenesen felálló közigazgatás*, vagy a meglévő közigazgatási rendszer feladata a programok adminisztrációja,
- vagy egy önálló agrár-struktúrapolitika rendszerében illeszkedik az intézmény.

18. Az MVA rendelet alapján vidékfejlesztés szervezetrendszerére nézve a következő változtatások indokoltak:

a, A vidékfejlesztés teljes működtetéséért felelős Irányító Hatóságot nem csak a jogkörök tekintetében, de *szervezetileg is külön kellene választani a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumtól*, így elkerülhetők lennének a minisztérium által megtett szervezeti jellegű változtatások, átcsoportosítások.

b, A Monitoring Bizottságok tevékenységét nyilvánossá *kell tenni*, jelentéseiket a szervezet honlapján is hozzáférhetővé kellene tenni, így a programok sűrű változtatása, és a miéttje is követhetővé válna a felhasználók számára is.

c, A vidékfejlesztést *nagymértékben decentralizálni kell, a központi szerveket el kellene választani a termékpályák irányításával foglalkozó hivataltól, a regionális ügynökségeknek szervezetében is eltérő feladataikat, eltérő szervezetrendszerben kellene végrehajtani*.

19. A jövő vidékfejlesztésére vonatkozóan a legfontosabb jogi jellegű teendők:

a, Átfogó kódex jellegű *vidékfejlesztési törvény megalkotása*, az anyagi és eljárási integráció fokán.

- b, Közreműködő szervek feladatira *a speciális közjogi jellegű szerződés megalkotása a vidékfejlesztési törvényben.*
- c, *A bírálat és a döntés kettősségének fenntartásán túl biztosítani kellene a társadalmi szervek részvételét a döntési folyamatokban is.*
- d, Biztosítani kellene *minden támogatási döntés bírósági felülvizsgálatának jelentőségét.*
- e, Az MVH támogatási csúcsszerv jellegét megszüntetve, a vidék természeti és gazdasági adottságait figyelembe vevő *regionális vidékfejlesztési terveket, és végrehajtási stratégiákat alkotása.*

IV. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉVEL ÖSSZEFÜGGŐ PUBLIKÁCIÓK

JEGYZÉKE

- 1, Agrártámogatás In: Prugberger (szerk): *Az agrárjog alapelemeinek vázlata II.* Szerzőtárs (Dr. Mikó Zoltánnal) Miskolci Egyetemi Kiadó 1997. 111-136.p.
2. Agrártámogatás In: Prugberger–Olajos (szerk): *Az Agrárjog II.* szerzőtárs (Dr. Prugberger Tamással) Bíbor Kiadó Miskolc, 1999. 251-275 p.
3. A pontozásos földértékelés In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog I. kötet* Bíbor Kiadó Miskolc, 2004. 158-164 p.
4. A közjogi szerződés In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog I. kötet* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004 220-223 p.
5. Üzemrendszer, érdekképviselési rendszer, és egyéb speciális szervezetek In: Olajos – Szilágyi (szerk): *Az agrár-és környezetjog alapjai* Miskolci Egyetemi Kiadó 2005. 7-24. p.
6. Az agrár-üzemrendszer felépítése In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog II. kötet* Novotni Kiadó Miskolc, 2005. 13-18. p
7. Termelő jellegű kisüzemek szabályozása a magyar jogban In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog II. kötet* Novotni Kiadó Miskolc, 2005. 18-23. p
8. A támogatási eljárás In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog II. kötet* Novotni Kiadó Miskolc, 2005. 234-243. p.
9. A vidékfejlesztési szabályozás, mint a KAP második pillére In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog II. kötet* Novotni Kiadó Miskolc, 2005. 271-287. p
10. Földbirtok-politika az Európai Unióban In: Csák- Erdős– Olajos- Szilágyi: *Agrárjogi gyakorlat (fogalmak, jogesetek)* Miskolci Egyetemi Kiadó 2006. 7-11p.
11. A közös agrárpolitika története In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 73-82. p.

12. Földhasználati nyilvántartás In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 171-173. p.
13. A földértékelés In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 177-183. p.
14. A mezőgazdasági üzemek közgazdasági és jogi tipizálása In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 188-193.p.
15. A családi gazdaság és a mezőgazdasági őstermelő In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 193-198. p.
16. A közjogi szerződés In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 343-348. p.
17. Az agrár-és vidékfejlesztési támogatások eljárása In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 359-368. p.
18. A KAP vidékfejlesztési pillére In: Csák Csilla (szerk): *Agrárjog* Novotni Kiadó Miskolc, 2006. 399-417. p.
19. Az agrárfinanszírozás Fodor- Prugberger (szerk) : *Az agrárgazdaság kézikönyve* KJK Bp. 1998 VIII. fejezet 1-41.p
20. Das ungarische Agrarfinanzierungssystem in ständiger Veränderung In: Péteri Zoltán (szerk): *Legal Problems of Transition in Hungary* Szerzőtárs Dr. Prugberger Tamással MTA Jogtudományi Intézete Bp. 1998. 81-91.p
21. A szövetkezetek története és kodifikációja Prugberger Tamás –Fodor László- Szabadfalvi József(szerk): *Publicationis Universitatis Miskolcienis Sectio Iuridica et Politica Tomus XV* Miskolci Egyetemi Kiadó, 1998. 137-153. p.
22. Az állami gazdaságok átalakulása és szerepe a rendszerváltás után In: Prugberger Tamás –Fodor László- Szabadfalvi József (szerk): *Publicationis Universitatis Miskolcienis Sectio Iuridica et Politica Tomus XVI*. Miskolci Egyetemi Kiadó 1999. 105-129. p.
23. Agricultural Competition Law of Hungary In: *European Integration Studies*, Miskolc, Volume 3 Number 1 2004 45-56. szerzőtárs: Dr. Szilágyi János Ede
24. Az Európai Unió és Magyarország agrártámogatási rendszerének összevetése In: *Gazdaság és Jog* 1998. évi 3. sz. 12-14.p.
25. A szövetkezet intézményének új szabályozása (kritikai elemzés) szerzőtárs- Dr. Prugberger Tamással In: *Jogtudományi Közlöny* 2001/12.szám 459-470.p.
26. A magyar és német jóvátételi folyamatok összevetése, avagy gondolatok egy konferencia kapcsán In: *Magyar Jog* 1998/10. 636-640.p
27. A kisvállalkozók hitelhez jutási esélyei Magyarországon *Doktoranduszok Fóruma Miskolc 1997. november 7-én* Miskolci Egyetemi Kiadó 1998 67-78.o 122p

28. Mezőgazdasági jellegzetességek az adó és támogatási jogszabályokban *Doktoranduszok Fóruma Miskolc 1998. november 6-án* Miskolci Egyetemi Kiadó 1999 45-52.o 122p

29. A támogatási eljárás és a közigazgatási eljárás kapcsolata, legfontosabb problémái In. Szabadfalvi József (szerk): *Publicationis Universitatis Miskolcienis Sectio Iuridica et Politica Tomus XXIV.* megjelenés alatt 2006 18 p.